

وضعیت ابعاد فرهنگی و اجتماعی خانواده در ایران

هدف اصلی این گزارش توصیف ابعاد فرهنگی خانواده در حوزه ازدواج، طلاق و باروری در ایران است. در این راستا تلاش می‌شود، ضمن مرور برخی از تحولات اخیر و روندهای تغییرات رفتاری و نگرشی در حوزه ازدواج و خانواده در ایران، برخی از ابعاد فرهنگی خانواده شناسایی شود. این گزارش توسط دکتر حجه بی‌بی رازقی نصرآباد، عضو هیئت علمی موسسه تحقیقات جمعیت کشور نوشته شده است.

مقدمه

در گزارش حاضر به منظور براساس داده‌ها و شواهد در دسترس، ابعادی از ازدواج شامل زمان بندی و برخی الگوهای همسرگزینی، تعاملات دختران و پسران و نیز از هم گسیختگی آن از طریق بررسی روندهای طلاق مورد توجه قرار می‌گیرد. علاوه بر آن روند تحولات باروری، زمانبندی موالید، بی‌فرزندگی و تک‌فرزندگی مورد کنکاش قرار می‌گیرد. بررسی نگرش افراد در مورد ازدواج و طلاق؛ موانع و محدودیت‌های ازدواج و فرزندآوری و عوامل موثر بر طلاق و نگرش‌های جنسیتی از موضوعاتی است که این مطالعه به آن می‌پردازد. با توجه به اینکه تداوم افزایش سن ازدواج، افزایش طلاق و کاهش نرخ ازدواج و باروری از چالش‌های کنونی جمعیتی کشور است و توجه محققین و سیاست‌گذاران حوزه جمعیت و خانواده را به خود معطوف نموده است، نتایج این پژوهش علاوه بر اینکه به لحاظ علمی شناخت و دانش ما را نسبت به تغییرات خانواده و فرزندآوری افزایش می‌دهد، می‌تواند در حوزه سیاست‌گذاری خانواده و جمعیت نیز مورد استفاده قرار گیرد.

اهداف تحقیق

هدف کلی این تحقیق بررسی وضعیت ازدواج، طلاق، الگوهای همسرگزینی و رفتارهای باروری در کشور می‌باشد. در همین راستا اهداف جزئی تحقیق به شرح زیر است:

- بررسی زمانبندی ازدواج، و الگوهای همسرگزینی بر حسب سن و سطح تحصیلات
- بررسی تحولات شاخص طلاق، طول مدت ازدواج منجر به طلاق
- بررسی نگرش افراد در مورد موانع و محدودیت‌های ازدواج،
- بررسی نگرش افراد در مورد عوامل موثر بر طلاق
- بررسی روند تحولات باروری در کشور با تاکید بر زمانبندی موالید، بی‌فرزندگی و تک‌فرزندگی
- بررسی الگوهای باروری بر حسب سن و سطح تحصیلات
- بررسی تعداد ایده آل فرزند و قصد فرزندآوری در کشور
- بررسی نگرش افراد در مورد موانع و محدودیتهای فرزندآوری
- بررسی نقش افراد در تصمیم‌گیری در مورد امور خانواده
- بررسی نگرش جنسیتی زنان و مردان در ایران

این گزارش از نوع تحلیل داده های ثانویه است و در تهیه این گزارش از داده های موجود استفاده شده است. به منظور بررسی روند تحولات ازدواج و باروری از داده های سرشماری در سال های مختلف استفاده شده است. داده های سرشماری منبع مناسبی برای بررسی جمعیت به لحاظ وضعیت زناشویی، عمومیت ازدواج و مجرد قطعی است، با این حال در داده های سرشماری در خصوص الگوهای همسرگزینی و تفاوت سنی زوجین اطلاعاتی فراهم نشده است. لذا برای بررسی الگوهای همسرگزینی و همچنین بررسی وضعیت طلاق در کشور داده های ثبتی منبع مناسبی هستند، بدین منظور داده های موجود در سایت سازمان ثبت احوال کشور منبع دیگری از داده های مورد استفاده در این گزارش هستند.

بخشی از گزارش به بررسی روند و تحولات باروری در کشور می پردازد. در این قسمت نیز علاوه بر داده های ثبتی از اطلاعات سرشماری و داده های نمونه دو درصدی سرشماری طی سال های مختلف، موجود در بخش منابع و اطلاعات آماری در سایت مرکز آمار ایران، استفاده شده است. در این قسمت الگوهای باروری به لحاظ سن و سطح تحصیلات و همچنین روند بی فرزندی و تک فرزندی طول عمر بررسی شده است. با توجه به اهمیت موضوع زمان بندی موالیید در میزان های باروری مقطعی و نسلی فاصله بین موالیید با استفاده از داده های طرح بررسی سلامت و جمعیت وزارت بهداشت درمان و آموزش پزشکی کشور و با به کارگیری تکنیک تحلیل بقا [1] برآورد شده است.

همچنین در این گزارش تلاش شد نگرش افراد در خصوص ابعاد مختلف ازدواج، طلاق، تعداد ایده آل فرزند، نگرش های جنسیتی، ترجیح جنسیتی مورد بررسی قرار گیرد. این بخش از مطالعه با مراجعه به نتایج گزارش پیمایش ارزش ها و نگرش های ایرانیان موج اول (۱۳۸۱) و موج دوم (۱۳۸۲) موج سوم (۱۳۹۴)، پیمایش ملی خانواده (۱۳۹۷)، پیمایش وضعیت اجتماعی، فرهنگی اخلاقی جامعه ایران (۱۳۹۶) انجام شده است. این پیمایش ها به لحاظ زمان اجرا، تعداد نمونه و محل اجرا به شرح زیر هستند:

پیمایش وضعیت اجتماعی، فرهنگی اخلاقی جامعه ایران توسط شورای اجتماعی کشور در سال ۱۳۹۶ اجرا شده است. نمونه مورد مطالعه این گزارش شامل ۸۲۵۰۰ فرد بالای ۱۸ سال ساکن در ۴۲۶ مرکز شهرستان در کشور است (شورای اجتماعی کشور ۱۳۹۶).

پیمایش ارزش ها و نگرش های ایرانیان، موج اول توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۷۹ اجرا شده است. تعداد افراد شرکت کننده در این پژوهش ۱۶۸۲۴ نفر افراد بالای ۱۵ سال ساکن در ۲۸ استان کشور است. پیمایش ارزش ها و نگرش های ایرانیان، موج دوم، توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی در سال ۱۳۸۲ اجرا شده است. تعداد افراد شرکت کننده در این پژوهش ۴۵۵۹ نفر افراد بالای ۱۵ سال ساکن در ۲۸ استان کشور است. پیمایش ارزش ها و نگرش های ایرانیان، موج سوم، توسط وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات در سال ۱۳۹۴ اجرا شده است. تعداد افراد شرکت کننده در این پژوهش ۱۴۹۰۶ نفر افراد بالای ۱۵ سال ساکن در ۳۱ استان کشور است.

پیمایش ملی خانواده توسط جهاد دانشگاهی واحد البرز در سال ۱۳۹۷ اجرا شده است. تعداد افراد شرکت کننده در این پژوهش ۵۰۳۶ نفر افراد بالای ۱۵ سال ساکن در مناطق شهری ۳۱ استان کشور است.

مرکز آمار ایران (۱۳۹۶). نتایج آمارگیری از فرهنگ رفتاری خانوار

پیمایش بررسی نگرش جوانان به ازدواج و تشکیل خانواده توسط مرکز افکارسنجی دانشجویان ایران (ایسپا) در سال ۱۳۹۷ اجرا شده است. تعداد افراد شرکت کننده در این پژوهش ۳۰۴۰ نفر از جوانان ۱۸-۳۴ سال سراسر کشور است.

یافته‌ها

تشکیل خانواده همواره، در زندگی فردی و اجتماعی ایرانیان اهمیت محوری داشته و ارزش‌های اجتماعی و مذهبی رایج در جامعه پیوسته بر قداست نهاد خانواده و اهمیت تشکیل و حفظ و استحکام آن تأکید زیادی داشته‌اند. علیرغم تداوم نقش محوری خانواده و تأثیر پایدار نظام ارزش‌های اسلامی- ایرانی بر عناصر و روابط خانوادگی در ایران، در پاسخ به تحولات اقتصادی و اجتماعی معاصر، ابعاد رفتاری و نگرشی خانواده تغییرات چشمگیری را تجربه کرده است. یافته‌های این گزارش نشان داد خانواده در ایران به عنوان بخشی از جامعه همراه و همگام با سایر بخش‌ها تغییرات و دگرگونی‌های شگرفی را تجربه کرده است.

یکی از ابعاد مهم تحولات خانواده طی دهه‌های اخیر، افزایش سن ازدواج جوانان بوده است، به گونه‌ای که در مقایسه با نسل‌های گذشته، درصد زیادی از جوانان در سالیان اخیر، دوران طولانی‌تری از مجرد را تجربه می‌کنند. بین سال‌های ۱۳۴۵ تا ۱۳۹۵، متوسط سن مجرد (یا همان سن اولین ازدواج) زنان از ۱۸/۳ به ۲۳/۴ سال و برای مردان از ۲۴/۹ به ۲۶/۷ سال افزایش یافته است.

مروری بر فراوانی تعداد زنان ازدواج نکرده بالای ۳۵ سال در سرشماری سال ۱۳۹۵ نشان می‌دهد ۶۵۲ هزار زن ۴۹-۳۵ سال هرگز ازدواج نکرده‌اند. در واقع این رقم حاکی از این است که ۶۵۲ هزار خانواده که می‌توانست به طور بالقوه تشکیل شوند، هنوز تشکیل نشده‌اند. از دست رفتن فرصت فرزندآوری برای اکثریت این زنان نباید نادیده گرفته شود. علاوه بر آن ۵۶۷ هزار نفر از زنان بدون همسر بر اثر فوت یا طلاق هستند (۲۷۵ هزار نفر به دلیل فوت همسر و ۲۹۰ هزار نفر به دلیل طلاق). توجه به این گروه از زنان هرگز ازدواج نکرده و همچنین بدون همسر در برنامه‌ریزی‌ها و سیاست‌گذاری‌های ملی حائز اهمیت است.

با وجود روند رو به افزایش سن ازدواج در جامعه، ارزش‌ها و هنجارهای رایج اجتماعی بر ازدواج و تشکیل خانواده تأکید دارند و عمومیت ازدواج همچنان بالاست. ولی در عین حال به نظر می‌رسد که در آینده، پتانسیل کاهش عمومیت ازدواج و افزایش نسبت مجرد قطعی، با توجه به روند رو به تأخیر ازدواج‌ها در سالیان اخیر وجود دارد. فعلیت و یا عدم فعلیت این پتانسیل بستگی به جریان تحولات اجتماعی و نیز میزان توجه و توفیق در سیاست‌گذاری‌ها و برنامه‌ریزی‌های اجتماعی و فرهنگی در این زمینه طی سالیان پیش رو خواهد داشت.

الگوهای همسرگزینی و انتخاب همسر نیز در سالیان اخیر رو به تغییر نهاده است. در فرآیند همسرگزینی، انتخاب‌ها و تصمیمات جوانان پیرامون زمان ازدواج، تعیین شرایط و ملاک‌ها و پیش‌نیازهای ازدواج و انتخاب شریک زندگی اهمیت بیشتری پیدا کرده است. شاخص‌های مربوط به پایداری و دوام ازدواج‌ها طی سالیان اخیر دستخوش تغییرات سریع و چشمگیری شده است. برپایه داده‌های پایگاه اطلاعات جمعیت کشور، در سال ۱۳۹۷ متوسط عمر ازدواج‌هایی که به طلاق منجر شده‌اند ۹ سال بوده است و در نیمی از طلاق‌های رخ داده عمر ازدواج کم‌تر از ۵ سال است و بیشترین میزان طلاق در ازدواج‌های ۱-۲ سال و کمتر بوده است. بر همین اساس در کشور بالاترین میزان طلاق ویژه سنی زنان در گروه سنی ۱۵ تا ۱۹ ساله با میزان ۲۷/۷ و برای مردان ۲۰ تا ۲۴ ساله با میزان ۲۱/۰ است. میزان بالای طلاق ویژه سنی در گروه‌های ۱۴ و ۱۵؛ ۱۹ و ۲۰؛ ۲۴ و ۲۰ ساله تأمل برانگیز است. از آنجایی که بیشترین میزان طلاق در ۵ سال اول زندگی مشترک زوجین رخ می‌دهد؛ ضروری است زوجین در طول پنج سال ابتدای زندگی مشترک،شان تحت پوشش خدمات

همچنان که در این گزارش دیدیم یکی دیگر از تغییراتی که جامعه ایران به خود دیده است کاهش باروری به زیر سطح جانشینی است. پدیده نوظهور باروری «پایین» و یا «بسیار پایین» در برخی از استان‌ها یکی از چالش‌های جمعیتی کشور و موضوع مباحث علمی در مراکز علمی و پژوهشی و در بین سیاست‌گذاران و عموم جامعه است. بسیاری از سیاست‌گذاران نگران عواقب احتمالی آن هستند. این نگرانی‌ها شامل تداوم کاهش باروری و بالتبع کاهش جمعیت برخی مناطق و یا گروه‌های خاص جمعیتی و افزایش سرعت سالخوردگی جمعیت است. این شرایط منجر به افزایش فشار بر منابع مالی عمومی، سیستم‌های بازنشستگی، تأمین اجتماعی کاهش نیروی کار، کاهش رشد اقتصادی، خدمات مراقبت از سالمندان، و ... خواهند شد.

در مواجهه با این چشم اندازها، و به منظور افزایش باروری، در حال حاضر اجرای برنامه‌هایی با هدف حمایت از خانواده‌ها و زوجین جوان اولویت اساسی کشور است. برنامه‌های حمایت از خانواده، بایستی طوری نهادینه شوند که رفتار باروری زوجین با بهره shy&ماندی از این حمایت‌ها، کمتر تحت تاثیر شرایط مقطعی موجود جامعه قرار گیرد.

بسیاری از افراد اهداف و برنامه‌های ازدواج و باروری خود را بر اساس وضعیت اقتصادی فعلی و چشم اندازهای درآمدی و شغلی خود اتخاذ می‌کنند، در جامعه ما که فرزندآوری در کانون ازدواج شکل می‌گیرد، تاثیر سن ازدواج بر باروری بالا است و در صورت تاخیر و افزایش بیشتر سن ازدواج، باروری ممکن است به سطح پایین shy&تر از سطح کنونی سوق پیدا کند. علاوه بر آن زنانی که در دو دهه اخیر ازدواج کرده و در معرض فرزندآوری قرار گرفتند، نسبت به کوهورت‌های قدیمی‌تر تأخیر بیشتری را در تولد اول و دوم تجربه کرده‌اند. در حال حاضر زوجین بعد از ازدواج، فرزند اول را در فاصله ای حدود ۳ تا ۴ سال پس از ازدواج به دنیا می‌آورند و این تاخیر برای فرزند دوم بیشتر است و به بالای ۵ سال می‌رسد. در زمانبندی ازدواج و فرزندآوری، شرایط اقتصادی اجتماعی جامعه نقش مهمی دارند. علاوه بر آن عدم قطعیت و احساس بی‌اطمینانی نسبت به شرایط اقتصادی اجتماعی که متاثر از شرایط فعلی جامعه و همچنین گذشته دارد، باعث شده است، افراد در سطوح مختلف جامعه برای پذیرفتن نقش‌های پدر و مادری که تعهدی بلند مدت محسوب می‌شود، محتاطانه عمل کنند. لذا فراهم نمودن فرصت‌های شغلی، کمک‌های معیشتی، تامین بخشی از هزینه‌های زندگی و به ویژه هزینه مسکن، افزایش کمی و کیفی بیمه‌ها می‌تواند در کاهش مشکلات اقتصادی، کاهش بی‌اطمینانی و عدم قطعیت اثرگذار باشد و شرایط ازدواج و فرزندآوری را در جامعه تسهیل نماید.

از سوی دیگر باروری پایین با تغییر نگرش‌های زوجین نسبت به فرزندآوری و تغییرات فرهنگی و ارزشی و رواج ارزش‌های پست مدرنیسم و تغییر سبک زندگی پیوند دارد. تغییر نگرش و رفتار زوجین در مورد فرزندآوری هم مستلزم ارائه پیام‌های مثبت در مورد ارزش‌های فرزندآوری، زمانبندی مناسب برای ازدواج و باروری از طریق رسانه‌ها و گنجاندن مفاهیم مربوطه در سطوح مختلف آموزش رسمی و هم ارائه بسته‌های اقتصادی و حمایتی در سطوح مختلف اقتصادی اجتماعی جامعه است.

از سوی دیگر بخش قابل توجهی از جوانان و به ویژه زنان دارای تحصیلات دانشگاهی هستند. نگرش این افراد نسبت به فرزندآوری، نقش و جایگاه زن در جامعه و خانواده، اشتغال زنان و ... تغییر کرده است، بنابراین انتظار می‌رود تقاضا برای اشتغال زنان و ورودشان به بازار کار در کشور بیشتر شود. لذا ضرورت دارد قوانین شغلی و استخدامی به نحوی تنظیم شود تا هم ورود زنان به بازار کار تسهیل شود و هم با فراهم نمودن فرصت‌های دورکاری و ساعات کاری منعطف، افزایش مرخصی زایمان و پدر و مادری، امکان ترکیب مسوولیت‌های شغلی و فرزندآوری و امور خانه برای زنان فراهم شوند. در حال حاضر عمده مسوولیت نگهداری از فرزندان به عهده خانواده‌ها و به ویژه زنان است و نسبت به بسیاری از کشورها درصد ثبت نام کودکان زیر شش سال در مراکز مهدکودک

حتی در بین زنان شاغل پایین است (عباسی شوازی، رازقی نصرآباد و حسینی چاووشی ۱۳۹۸). ارائه خدمات مناسب برای مراقبت از فرزندان، نظیر کمک هزینه مراقبت از فرزند، افزایش تعداد مهد کودک ها و مراکز مراقبت از فرزندان با کیفیت بالاتر و ارائه سوبسیدهای مختلف برای نیازهای اساسی مرتبط با کودکان ممکن است در کاهش موانع ترکیب کار و فرزندآوری موثر باشد.

علاوه بر موارد فوق، تشکیل کمیته ملی راهبردی جمعیت جهت تدوین خط‌shy& مشی کلی اجرای سیاست‌shy&های کلی جمعیت، احیا دفتر جمعیت در سازمان برنامه و بودجه به منظور هماهنگی shy&های بین بخشی در اجرای برنامه shy&های جمعیتی، حمایت از اجرای پیمایش های ملی مستمر و تخصصی جهت شناسایی نیازهای زوجین و اهداف و رفتارهای باروری آنان موثر خواهد بود.

در مجموع بر اساس شواهد تجربی موجود، تشکیل خانواده و فرزندآوری هنوز به عنوان ایده و رفتار در الگوی خانواده ایرانی از جایگاه و اهمیت خاصی برخوردار است، بنابراین بایستی فرزندآوری را به عنوان خواسته و حق مردم و زوجین در نظر گرفت و آنان را برای دستیابی به این خواسته حمایت نمود. در اینصورت است که، اهداف سیاستهای جمعیتی مبنی بر تشکیل و تحکیم خانواده و نیز افزایش باروری تحقق خواهد یافت.

در این گزارش نگرشهای جنسیتی زنان و مردان نیز مورد بررسی قرار گرفت. با توجه به تغییرات گسترده در نگرش های جنسیتی زنان و مردان در کشور باید در زمینه نقشهای جنسیتی زنان و مردان واقع گرا بود و از هر نوع محدودیتی در مسیر اشتغال زنان و برگشت به نظام خانواده سنتی که بر نقش‌های نان‌آوری مردان و خانه داری زنان تاکید داشت پرهیز کرد. در واقع امکان بازگشت به الگوی سنتی خانواده که در آن مردان نان آور و زنان خانه دار هستند ممکن نیست و هرگونه تلاش برای زنده کردن این مدل پیامدهای منفی دیگری را برای کل سیستم به دنبال خواهد داشت (بهرامی کمیل ۱۳۹۶: ۲۳). شواهد متعددی نشان دادند که تقسیم نابرابر کارهای خانگی می‌تواند بر روابط زوجین تاثیر بگذارد، منشا کشمکشها و اختلافات زوجین باشد و رضایت از زندگی و کیفیت زندگی افراد را کاهش دهد (بودی، میکولا و ریدر ۲۰۱۰؛ دیردوف و الینگتون ۲۰۰۸؛ فریسکو ویلیامز، ۲۰۰۴؛ قبادی و همکاران ۱۳۹۰). علاوه بر آن بر نیت (میلز و همکاران ۲۰۰۸؛ رازقی نصرآباد و مدیری ۲۰۱۸؛ گل مکانی ۲۰۱۵؛ فراهانی ۱۳۹۶ و رفتارهای باروری زوجین (مک دونالد، ۲۰۰۰؛ تور و شورت ۲۰۰۴؛ متین و اولاه ۲۰۱۱؛ افشاری ۱۳۹۴؛ رازقی نصرآباد؛ عباسی شوازی و حسینی چاووشی ۱۳۹۹؛ قدرتی و همکاران ۱۳۹۴) تاثیر منفی داشته باشد. بنابراین سیاست‌های افزایش جمعیت و سیاست‌های دوستدار خانواده بایستی چارچوب وسیعی از ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی را در برگیرند که با حمایت از افزایش مشارکت مردان در امور داخل خانه و کاهش نابرابری جنسیتی، کیفیت و رفاه زندگی زوجین را ارتقا بخشند. در مجموع زنان در جامعه ما همچنان نقش‌های سنتی مبتنی بر خانه‌داری و فرزندپروری را حفظ کرده‌اند.

واقعیت این است که در بستر تغییرات کلان اجتماعی نمی‌توان حوزه خانواده را از این تغییرات مصون دانست و در جامعه رو به تغییر از اقتصاد کشاورزی به صنعتی، افزایش سطح سواد و تحصیلات و گسترش شیوه‌های نوین ارتباطی نمی‌توان انتظار داشت که خانواده از این تغییرات مصون بماند. در جهان در حال تغییر امروزی حمایت از نهاد خانواده ضرورتی مهم است. انجام مداخلات سیاستی در حوزه نهاد خانواده در کشورهای گوناگون جهان از جمله ایران متداول است. در ایران سابقه تدوین قوانینی با هدف حمایت از خانواده به دهه ۱۳۴۰ باز می‌گردد. مجلس شورای اسلامی در آخرین اقدام خود در این راستا در اسفند ماه ۱۳۹۱، «قانون حمایت خانواده» را به تصویب رسانده و پس از تایید شورای نگهبان آن را جهت اجرا به رئیس‌جمهور وقت ابلاغ نمود (ترابی و همکاران ۱۳۹۶). این قانون هفت فصل با عناوین ذیل را شامل می‌گردد: دادگاه خانواده، مراکز مشاوره خانوادگی، ازدواج، طلاق، حضانت و نگهداری اطفال و نفقه، حقوق وظیفه و مستمری و مقررات کیفری. میزان تاثیر گذاری این گونه مداخلات سیاستی و قانونگذاری هایی در محافظت از نهاد خانواده و بهبود شرایط آن در جامعه نیازمند بررسی است.

اگر چه در این گزارش به منظور بررسی وضعیت خانواده از چند پیمایش ملی بهره گرفته شد، اما به دلیل اهداف، شیوه اجرا و نمونه گیری و سوالات طرح شده متفاوت، شاهد الگوهای متفاوتی در ابعاد مختلف خانواده بودیم و گاه در پیمایشهای همزمان و یا با فاصله اندک شاهد تفاوت‌های قابل ملاحظه ای بودیم. لذا به نظر می رسد فقدان منابع داده ای معتبر جهت رصد وضعیت خانواده در کشور، یکی از موانع مهم در جهت شناسایی مسائل حوزه خانواده بوده است. استناد به مطالعات مقطعی که عموماً با هدف بررسی یک موضوع خاص (و نه ابعاد مختلف رفتارها و نگرش های مرتبط با خانواده) طراحی شده اند، نمی تواند اطلاعات جامعی را در اختیار سیاست گذاران حوزه خانواده قرار دهد. بر این اساس، پیشنهاد می گردد با بهره گیری از تجارب ارزشمند مراکز دانشگاهی و آماری کشور، پیمایش های طولی در سطح ملی طراحی گردند تا ضمن غنی سازی پژوهش های حوزه خانواده و منبع اطلاعاتی مفیدی جهت برنامه ریزی در این حوزه فراهم نماید.

علیرغم وجود محدودیت فوق، بر اساس یافته های مطالعات موجود می توان پیشنهادات زیر را جهت تسهیل ازدواج، کاهش وقوع طلاق و افزایش باروری به بالاتر از سطح جانشینی مطرح نمود:

ترویج نگرش مثبت نسبت به ازدواج و تشکیل خانواده و فرزندآوری (از طریق نظام آموزش و پرورش و رسانه های جمعی)؛

رفع موانع اقتصادی از طریق ارائه فرصت های شغلی، تامین مسکن مناسب، ارائه وام های قرض الحسنه؛
فراگیر شدن آموزش مهارت‌های زندگی اجتماعی در همه مقاطع سنی؛

آموزش شیوه ها و معیارهای صحیح همسرگزینی و اصلاح روش‌های سنتی ازدواج و انتخاب همسر؛
تأکید بر لزوم آشنایی و شناخت خصوصیات و ویژگی‌های اخلاقی رفتاری زوجین قبل از ازدواج با توجه به معیارها و ملاک‌های تناسب زوجین

آموزش شیوه های صحیح رفتاری از طریق برگزاری دوره های آموزشی قبل از ازدواج تحت عناوین: راهبردهای ارتقای کارکرد خانواده، آشنایی با حقوق و تکالیف زوجین، بهداشت باروری و ... ؛

آموزش دانش جنسی به زوجین و دختران و پسران در آستانه ازدواج؛
آموزش و آشناسازی والدین نسبت به مسائل جوانان؛

ارتقای آگاهی‌های خانواده در خصوص مسایل و حقوق زنان؛

زمینه سازی فرهنگی برای ایجاد زمینه مشارکت در مسئولیتهای خانوادگی و اقتصادی بین زوجین و برقراری تعادل در وظایف و نقش‌های زوجین درون محیط خانواده؛

فرهنگ سازی در جهت پایبندی همسران به ارزش های اخلاقی درون زندگی مشترک؛

ترویج فرهنگ مراجعه خانواده ها به مراکز مشاوره خانواده در هنگام بروز اختلافات؛

مداخلات خانواده درمانی به منظور کاهش طلاق در کشور؛

شناسایی و کمک به حل مسائل و مشکلات خانواده‌های آشفته و متقاضی طلاق؛

زمینه سازی فرهنگی برای پذیرش اجتماعی زنان مطلقه و توجه به مسائل آنها؛

شناسایی تغییرات صورت گرفته در ترتیبات زندگی خانوارها و آسیب های ناشی از آن؛

بستر سازی مناسب جهت رفع مشکلات پیش روی خانوارهای زن سرپرست؛

شناسایی عوامل موثر در شکاف بین نسلی و کمک به تعمیق روابط بین نسلی جهت ارتقاء وضعیت زندگی زنانی سرپرست خانوار؛

در زمینه افزایش باروری نیز راهکارهای زیر پیشنهاد می گردد:

فراهم نمودن فرصت های شغلی و تامین امنیت شغلی برای جوانان در کشور
حمایت مالی از زوجین جوان برای تامین مسکن
حمایتهای مستقیم برای کاهش هزینه فرزند و فرزندآوری
کاهش هزینه آموزش و تحصیلات فرزندان
ارائه پیامهای مثبت برای ارزش فرزند و لغو تبلیغ برای تعداد خاص فرزندان،
تمرکز بر کاهش فاصله های طولانی بین فرزندان
آموزشهایی برای افزایش مشارکت مردان در کارهای خانه
بازتنظیم قوانین شغلی و استخدامی جهت تسهیل ترکیب کار و فرزندآوری
افزایش کمی و کیفی بیمه ها،
ارتقا و توسعه نظام مراقبت از کودکان (مهد کودک ها)
ارائه سوبسیدهای مختلف برای نیازهای اساسی مرتبط با کودکان،

نکته مهم: بر مبنای تجربه کشورهای دیگر اگر این شرایط فراهم نشود، باروری به سطح پائینتری کاهش خواهد یافت.

در پایان باید اذعان داشت که در بررسی مسائل خانواده و اتخاذ هر گونه سیاستی در این حوزه ضمن درک مقتضیات زمان و الزامات آن تا حد امکان از تصمیم گیری های غیرعلمی و مطالعه و ارزیابی نشده، سخت گیرانه و شتابزده اجتناب کرد. با توجه به این که نگرش ها و رفتارهای خانوادگی از عوامل متعدد اجتماعی، اقتصادی، فرهنگی و جمعیت شناختی تاثیر می پذیرند، لازم است هر گونه قانون و یا مداخله سیاستی پس از بررسی های علمی جامع جهت شناسایی ابعاد مختلف مسائل حوزه خانواده تدوین گردند و نحوه و میزان اثر بخشی آنها نیز با استفاده از مطالعات میدانی و پژوهش های مستمر ارزیابی شود.